

خط کوفی بر پوست، قرن سوم ق. /
نهم، احتمالاً در ایران یا عراق نوشته
شده است، لندن، کتابخانه انگلستان،
۱۳۹۷، ص ۱۵، مأخذ: www.bl.uk

تأثیر هنر کتاب آرای مانوی بر هنر نگارش قرآن‌ها در قرون اولیه اسلام در ایران

صبا لطیف‌پور*

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۱/۳۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۸/۸

صفحه ۴ تا ۱۹

چکیده

تا جایی که آخرین بررسی‌ها نشان می‌دهند، نخستین باری که به آرایه‌ها، تصاویر و زیبایی کتب و متون نوشتاری در تاریخ ایران (و احتمالاً تاریخ جهان) اهمیت داده شده در متون دینی مانویت بوده است، زیرا تا پیش از آن نمونه‌ای از آراستن نوشته‌ها در دست نیست، پس طبیعتاً این شیوه نوآورانه بر دوره‌های پس از خود نیز تأثیرگذار بوده است. هنگامی که ایران با دین اسلام آشنا شد، بسیاری از این دستاوردها را در هنر زیباسازی کتاب‌ها و به‌ویژه نگارش کتاب مقدس یعنی قرآن به کار گرفت. چگونگی اثبات و نمایاندن این تأثیرگذاری‌ها، مطلبی است که هسته اصلی مقاله حاضر را تشکیل می‌دهد. یکی از دشواری‌های اساسی در این پژوهش و دیگر مطالعات در باب امور کهن آن است که به‌سبب قدمت مباحث مطروحه، ارائه هرگونه نظریه دارای قطعیت در مورد آنها ناممکن است، با این حال تلاش شده است مطالب تا جای ممکن بر پایه اسناد حقیقی و فرضیات درست واقع شوند. هدف از این تحقیق یافتن عناصر تأثیرگذار هنر کتاب آرای مانوی بر هنر کتاب آرای اسلامی، به‌ویژه بر قرآن نگاری قرون اولیه اسلام است. سوال‌های اصلی چنین است ۱- آیا هنر کتاب آرای مانوی بر هنر کتاب آرای اسلامی و به‌ویژه بر قرآن نگاری قرون اولیه اسلام تأثیر چشمگیری داشته است؟ ۲- در صورتی که چنین تأثیری وجود دارد، آیا می‌توان آن را بررسی، اثبات و طبقه‌بندی کرد؟ روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکردی تطبیقی است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هنر کتاب آرای مانوی بر هنر کتاب آرای اسلامی و به‌ویژه بر قرآن نگاری قرون اولیه اسلام موثر بوده است. در راستای طبقه‌بندی هنر کتاب آرای مانوی و تأثیر آن بر قرآن نگاری، این تأثیر در بخش‌هایی چون استفاده از رنگ آبی در زمینه، استفاده از طلا، کشیده‌نویسی در نگارش متون و به‌کارگیری تزیینات در سرفصل‌ها و نقطه‌گذاری‌ها یا تزیینات کوچک دیده می‌شود.

واژگان کلیدی

قرآن، کتاب آرای، مانویان، اسلام، نقوش تزیینی، دوره اسلامی.

مقدمه

کتاب‌آرایی نیز که در سده‌های نخست اسلام اهمیت فراوانی داشت و همچنان در سرزمین‌های اسلامی هنری پراهمیت ماند، از این قاعده مستثنی نیست.

روش تحقیق

روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی با رویکردی تطبیقی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. هدف، رسیدن به دریافتی از تأثیر هنر دوران مانوی بر قرآن‌های قرون اولیه اسلام، با بهره‌گیری از بررسی و تحلیل داده‌های موجود در مورد هنرهای مذکور و نیز مقایسه و تطبیق آنها است. در این زمینه آنچه بیشتر مورد نظر است، شکل آثار هنری و شیوه‌های به کار رفته در آن است و نه محتوای آثار و دامنه تحقیق محدود به صورت تصویری آثار مذکور خواهد بود. جامعه آماری، آثار مانوی یافت‌شده دارای تزیینات متنی و تصویر کمتر از ۱۰۰ عدد است و تعداد نمونه سرشماری است، بنابراین پایه تحلیل‌ها همین تعداد برجای‌مانده است. مسلم است که در صورت کشف آثار جدید، به داده‌ها افزوده خواهد شد و در نتیجه ممکن است نتایج متفاوت باشند. روش تجزیه و تحلیل کیفی است.

پیشینه تحقیق

در مورد تأثیر هنر مانوی بر هنرهای اسلامی تحقیقات محدودی انجام گرفته است، از میان کتب مهم تاریخی و هنری برخی پژوهشگران در نوشته‌های خود تنها اشاراتی به این مطلب داشته‌اند. به عنوان مثال نویسندگانی به تأثیرپذیری مینیاتور اسلامی و هنر تذهیب در ایران و ترکستان از هنر مانوی تنها در حد چند جمله اشاره کرده‌اند از آن جمله می‌توان این مقاله را نام برد: Gabain, Annemarie von, 1979, *Einführung in die Zentralasienkunde*, Darmstadt و نیز به اثر کلیم‌کایت اشاره کرد: کلیم‌کایت، هانس یواخیم، ۱۳۸۴، هنر مانوی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، اسطوره؛ در ایران نیز در چند سال اخیر چند تحقیق روی اثر هاله در نگارگری‌های مانوی بر نگارگری دوران اسلامی انجام گرفته است از جمله: آیت‌اللهی، حبیب‌الله و اخویان، مهدی، ۱۳۸۸، «هاله مقدس در نقاشی دیواری بقاع متبرکه ایران»، گنجینه: کتاب تخصصی علمی - پژوهشی هنرهای سنتی ایران اسلامی، ش ۱، صص ۲۹-۴۱، تهران، فرهنگستان هنر؛ و نیز پایان‌نامه کارشناسی ارشد از الهام موسوی تحت عنوان «مطالعه تطبیقی عنصر نور در هاله مقدس و نگارگری مانویان و هنر اسلامی» به راهنمایی دکتر زهرا رسولی در رشته نقاشی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۳. پایان‌نامه‌هایی نیز در مورد تأثیر هنر مانوی بر

مقاله حاضر حاصل پژوهشی در باب هنر کتاب‌آرایی مانوی به عنوان اصلی‌ترین و مهمترین هنر دین مانوی و تأثیرگذاری آن بر هنر کتاب‌آرایی در دوران اسلامی، به‌ویژه نگارش قرآن‌های قرون اولیه ظهور اسلام به طور اخص در سرزمین ایران است.

یکی از هنرهای پیش از ورود اسلام به ایران، هنر کتاب‌آرایی بوده است، به‌ویژه مانویان کتب خود را می‌آراستند. مورخان دوره اسلامی به کتاب‌ها و تزیینات آنها و به‌کارگیری طلا و نقره در این کتب اشاره داشته‌اند. از سویی نگارش قرآن کریم از همان سده‌های نخست هجری آغاز و با توجه به فداست آن، تزیینات و به‌کارگیری طلا در بخش‌هایی از آنها شروع گردید و کاتبان از نمونه‌های موجود از دوره قبل از اسلام بهره گرفتند. لذا بررسی ویژگی‌های تزیینی در کتاب‌آرایی مانویان و تطبیق آن با نمونه‌های قرآن کریم در قرون اولیه اسلامی، از ضرورت‌های چنین تحقیقی است.

به دلیل این‌که مطابق پژوهش‌های موجود، مانویان نخستین کسانی بودند که به هنر زیانویسی و زیباسازی کتب و نوشته‌ها پرداختند، طبیعی است که این سبک هنری آنها در دوره‌های بعد مورد تقلید و استفاده هنرمندان دیگر ادیان، اعصار و سرزمین‌ها قرار گیرد. البته طبیعتاً این هنر نیز همانند دیگر جلوه‌های هنری در تأثیر و تأثر نسبت به هنرهای موجود در شیوه‌ها، باورها و اندیشه‌های دیگر بوده باشد؛ اما تأکید پژوهش پیش رو تنها بر یک بخش خاص از این تأثیرگذاری‌ها است.

هنری که مانویان در زیباسازی کتاب‌های خود به کار بردند، بعدها، حدود چهار سده پس از آن و با ظهور اسلام، بسیار مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت و به دلایلی که ذکر خواهد شد، تبدیل به یکی از مهمترین هنرهای اسلامی یا به عبارتی دقیق‌تر، مهمترین آنها شد.

هدف از ارائه مباحث، تصاویر و تحلیل‌ها، یافتن انواع تأثیراتی است که هنر کتاب‌آرایی مانوی بر هنر کتاب‌آرایی اسلامی گذاشته است که این تأثیرات را می‌توان به چند دسته کلی تقسیم کرد.

سوال‌های اصلی عبارتند از: ۱. هنر کتاب‌آرایی مانوی بر هنر کتاب‌آرایی اسلامی و به‌ویژه بر قرآن‌نگاری قرون اولیه اسلام چه تأثیری داشته است؟ و ۲. در صورتی‌که چنین تأثیری وجود دارد، آیا می‌توان آن را بررسی، اثبات و طبقه‌بندی کرد؟

ضرورت و اهمیت تحقیق در آن است که با پیگیری و شناخت سرچشمه‌ها و روند تغییرات هر کدام از شاخه‌های هنری می‌توان درکی عمیق‌تر و بهتر از آن هنر و آنچه در پس آن پنهان است به دست آورد، هنر

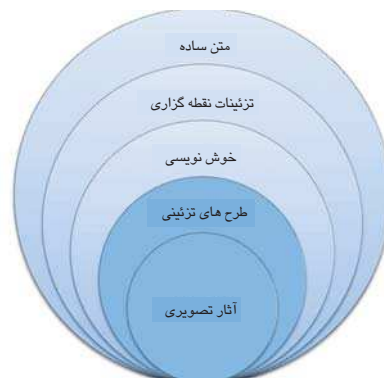
معرفی کلی اندیشه، تاریخ و هنر مانوی

مانویت دینی متعلق به سده سوم میلادی است. این دین به ظاهر تلفیقی را کیشی گنوسی می‌داند که به دوگانگی مطلق میان ماده و روح قائل است. در نظر مانی نیک و بد، روشنی و تاریکی، ازلی و ضد یکدیگرند، با این حال برابر نیستند و روشنی برتر است (نیز نک Litvinsky, 1996, 413).

بر اساس یک قطعه یونانی در مجموعه دستنوشته‌های مانوی در کلن، مانی در سال ۲۱۶ م. در بابل در یک خانواده اشکانی تبار به دنیا آمد. (Davies, ۱۹۸۷، ۱۵۹-۱۵۸)، وی در ۲۴ سالگی دین خود را عرضه کرد و به سبب اختلاف با قومی که در آن می‌زیست، راه سفر در پیش گرفت و این سرآغاز سفرهای بی‌شمار مانی و پیروانش در سرزمین‌های مختلف شد. مانی در دربار ساسانیان دوره‌ای محبوب و دوره‌ای منقور بود و در نهایت در زندان بهرام اول (۲۷۴ م.) جان سپرد. (نک کلیم‌کایت، ۱۳۸۴، ۳۵-۴۰؛ دکره، ۱۳۸۳، ۷۰؛ Litvinsky, 1996, 41؛ Rudolph, 1991, 316-319). مانی و پیروانش برای تبلیغ دین مانوی به نقاط مختلف سفر می‌کردند و مهمترین دستمایه آنها برای تبلیغ دین، کتاب‌های آنها بود؛ به سبب این‌که اسطوره آفرینش مانی تا اندازه زیادی پیچیده بود و نیز برای جلب بیشتر نظر مردم عادی بود که مانویان شروع به آراستن کتاب‌های خود به شیوه‌های مختلف نمودند. خطی که برای نگارش کتب مانوی به کار رفت، خطی ابداعی بود. مانویان همان‌گونه که از ادیان، هنرها و باورهای دیگر الهام گرفتند، بر محیط پیرامون خود، چه در همان زمان و چه در اعصار بعدی، اثر فراوان گذاشتند.

یکی از علل اینکه به دشواری می‌توان در مورد جامعه مانویت و هنر مانوی اظهار نظر کرد آن است که دین مذکور در سرزمین‌های مختلف پراکنده شده و اشکال مختلفی به خود گرفته است؛ البته به این مطلب باید کمبود آثار به جا مانده را نیز اضافه کرد (Ort, 1968, 196؛ "Manichean Art", *Iranica*, under). علاوه بر این، متون به‌جامانده از مانویان نیز گذشته از خط و زبان مانوی، به خطوط و زبان‌های مختلفی نگاشته شده‌اند. (Litvinsky, 1996, 416؛ Guang-da, 1996, 312؛ Gulacsi, 2005, 94). باید گفت اغلب آنچه امروزه به عنوان آثار هنری مانوی شناخته شده است، متعلق به بخش شرقی آسیای مرکزی است که در آن مانویان از نیمه قرن هشتم تا اواخر قرن یازدهم م. تحت حمایت حاکمیت فرهیخته شاهان ترک‌زبان اویغور بودند. (Gulacsi, 2005, 4).

از میان انواع آثار هنری مانویان، کتاب‌ها و دستنوشته‌ها و نیز نقاشی‌های مینیاتورگونه آنها است که در بحث

نمودار ۱. فراوانی و انواع تزئینات در نوشته‌های مانوی با الهام از کتاب Gulacsi, 2005، مأخذ: نگارنده

دیگر هنرها نگاشته شده است که از آن جمله می‌توان به پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد «تاریخ هنر مانوی و تأثیر آن بر هنر ایلخانی» از آبناز نجفی به راهنمایی ابوالقاسم اسماعیل‌پور در دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۶، «بررسی تأثیر هنر مانوی بر نقاشی سغدی» از مهدی بیانی به راهنمایی محسن مراثی در دانشگاه شاهد، «تحلیلی بر تأثیر هنر مانوی بر نگارگری جامع‌التواریخ رشیدی» از اختر حسین‌نژاد به راهنمایی فتانه محمودی در دانشگاه مازندران، «بررسی تأثیر تزئینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزئین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن اما رضا (ع) از ابوالفضل صادق‌پور فیروزآباد به راهنمایی علی‌اصغر شیرازی در دانشگاه شاهد و نیز مقاله‌ای با همین عنوان از علی‌اصغر شیرازی و ابوالفضل صادق‌پور فیروزآباد در نشریه هنرهای زیبا در شماره زمستان ۱۳۹۱ اشاره کرد؛ همچنین باید به پایان‌نامه «نگاهی به کتاب‌های مصور عصر سلجوقی به منظور بازیابی شاخصه‌های مانوی از مینا باقری اوره به راهنمایی محمدرضا فیروززاد در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۵ اشاره کرد. پایان‌نامه‌های مذکور، تشابهاتی به موضوع مورد بحث در مقاله حاضر دارند، اما یا محدودیت دوره تاریخی دارند یا زمینه اثرگذاری؛ از میان آنها، «بررسی تأثیر تزئینات...» که از نظر عنوان شباهت بیشتری به مقاله پیش رو دارد، از بعد اثرگذاری به کلیه نگاره‌های مانوی پرداخته و کتاب‌آرایی مانوی را به شکل خاص در نظر نگرفته است و از بعد فراوانی قرآن‌ها نیز تنها قرآن‌های یک موزه خاص را بررسی کرده است.

در مقاله پیش رو تلاش شده با تکیه بر هنر کتاب‌آرایی مانوی، با شناخت پیشینه دینی و تاریخی آن، بر هنری از همین جنس، یعنی هنر کتاب‌آرایی قرآن‌ها در دوران اسلامی تمرکز شود و در کنار اشاره به ریشه‌های مشترک مفهومی، تشابهات بصری و ظاهری آنها مورد تدقیق قرار گیرد.

تصویر ۲. قطعه ۴۹۳۷ IB، مأخذ: کلیم‌کایت، ۸۷، ۱۳۸۴.

تصویر ۳. قطعه‌ای از یک منبر، ایران، یزد، به تاریخ ۵۴۶ ق.، کنده‌کاری‌شده به خط کوفی؛ به دستور ابوبکر بن محمد در دوره علاءالدین کرشاسپ حاکم یزد در زمان سلجوقیان. چوب. ۱۸۱،۴×۲۰۱،۸ سانتیمتر مأخذ: instazu.com

تصویر ۱. قطعه MIK III 6368 راست (verso)، مأخذ: mesosyn.com

به دست آمده‌اند. می‌توان گفت عناصری بسیار پراکنده و نامتجانس در تکوین هنر مانوی مشارکت یافتند که بوسیله آن مجموعه پیچیده‌ای از جهان‌وطنی نژادی و عقیدتی رایج در ترکستان منعکس شده و تأثیر آن مجموعه هنری-فرهنگی، بر منطقه‌ای وسیع گسترده شد. (دویار، ۱۳۸۷، ۲۰۹۴ نیز نک اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳، ۴/۲۸۸). جای ذکر دارد که متون مصور مانوی یافت‌شده از سراسر جهان، به تاریخی مابین سده چهارم تا دوازدهم م. تعلق دارند (کلیم‌کایت، ۱۳۸۴، ۷۷-۷۸) و اصلی‌ترین آنها که در مدتی از سلطنت اویغورها در چین به وجود آمدند متعلق به سده‌های هشتم تا یازدهم م. هستند (Gulacsi, 2005, 40-43؛ تصویر ۱).

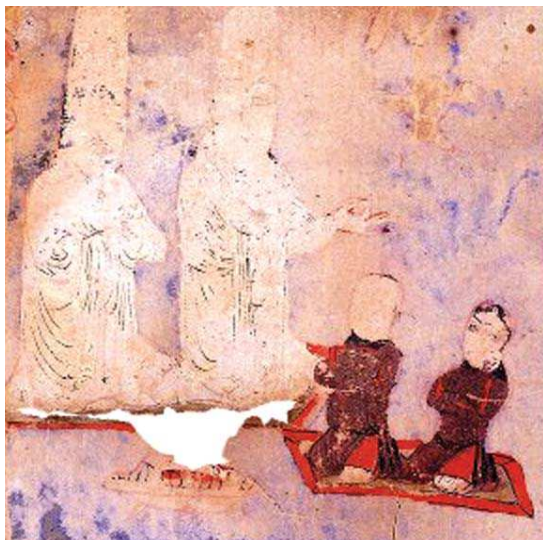
رنگ‌های غالب مورد استفاده در نگاره‌های کتب مانوی عبارتند از سرخ ارغوانی، قرمز تند، آبی، زرد و سبز سیر و آبی براق یا لاجوردی (کلیم‌کایت، ۱۳۸۴، ۶۸). در سرصفحه‌ها رنگ‌های قهوه‌ای مایل به قرمز، نارنجی، سرمه‌ای، آبی آسمانی (روشن)، و سبز به کار می‌رفتند. رنگ‌های بنیادین کار نگارگری را می‌توان قرمز، آبی سیر، زرد به درجه‌بندی‌های متفاوت و (کمتر) سبز دانست (دویار، ۱۳۸۷، ۲۰۹۱).

مانویان کتاب‌های خود را تذهیب می‌کردند و در آن

حاضر می‌گنجد. از کتاب‌ها و دست‌نوشته‌های باقی‌مانده از دوران مانوی، تعدادی از آنها هستند که دارای مبانی زیبایی‌شناختی به طور خاص بوده و روش‌های مختلفی برای زیباتر کردن آنها به کار رفته است. برای روشن شدن تقریبی نمونه‌های هنری در آثار نوشتاری مانوی، باید گفت فراوانی متون ساده از همه بیشتر است، پس از آن و در فراوانی کمتره آثاری هستند که تزیینات نقطه‌گذاری دارند، تعدادی از آثار نیز هستند که با خوشنویسی آراسته شده‌اند، بدان معنا که در زیبانویسی متن تلاش ویژه‌ای صورت گرفته است؛ تعداد معدودی از آثار طرح‌های تزیینی حول نوشته‌ها دارند و کمترین تعداد را آن دسته از آثار تشکیل می‌دهند که آثار تصویری مطلق یا به عبارتی نقاشی در آنها به چشم می‌خورد. برای به دست آوردن ایده‌ای کلی از فراوانی نوع تزیینات در نوشته‌های مانوی بر اساس آثار باقی‌مانده، نمودار شماره ۱ (بدون ذکر تعداد در فراوانی و صرفاً جهت آشنایی) آورده می‌شود.

هنر کتاب‌آرایی مانوی

همان‌گونه که ذکر شد، بیشتر آثاری که امروزه به نام آثار هنری مانوی می‌شناسیم از ناحیه تورفان در چین

تصویر ۶. قطعه MIK III 4974. مأخذ: Gulacsi, 2009, pl. 1

تصویر ۴. ظرف ایران شرقی یا ماوراءالنهر، سمرقند یا نیشابور، قرن ۱۰ م، ۴/ق، کوفی، سفال رنگ‌شده و لعاب‌خورده، قطر ۳۶.۵ سانتیمتر، تهران، موزه ملی، مأخذ: نگارنده.

آثار تصویری می‌شوند (Gulacsi, 1997, 191). در هنر کتاب‌آرایی مانوی سبک‌های مختلفی قابل تشخیص هستند که معرفی آنها از ظرفیت این مقاله خارج است. برای کنار هم قرار گرفتن متن و تصویر در متون مانوی نیز چند الگو موجود است که بسط آن در این مقاله جایز نیست و تنها به اشاره‌ای بسنده می‌شود.

هنر کتاب‌آرایی ایرانی-اسلامی

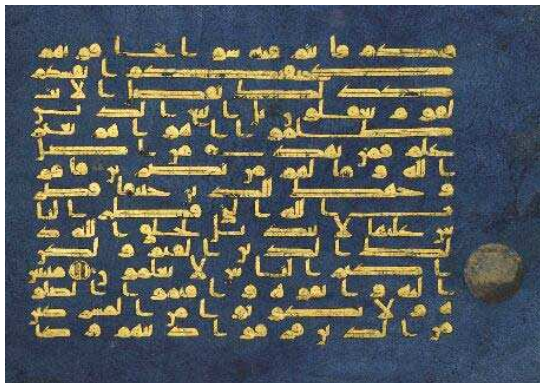
از دوران کهن و احتمالاً از همان زمان پیدایش خط، نوشتار از نوعی قداست نزد انسان برخوردار بود. در بسیاری از باورها، قدرتی خارق‌العاده به متن نوشته‌شده نسبت داده می‌شد. در دین اسلام نیز به خط جنبه تقدیس داده شده است.

هنر هنرمندان مسلمان عمدتاً بر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری متمرکز شد (Mahmood, 1983, 39) یکی از دلایل این شدت از محبوبیت خوشنویسی و تذهیب و به‌طور کلی کتاب‌آرایی اسلامی، محدودیت

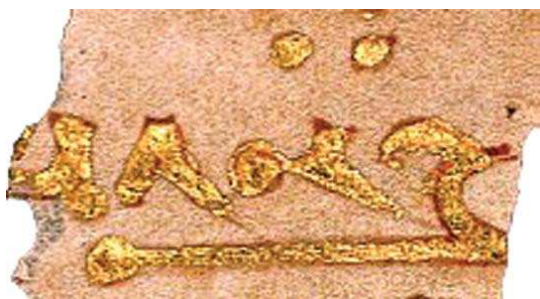
عالی‌ترین گونه خوشنویسی را با استفاده از رنگ و زربریگ به وجود می‌آوردند. (کلیم‌کایت، ۱۳۸۴، ۷۲). از کتاب‌های مصور مانوی نه تنها هیچ کتاب کاملی باقی نمانده است، حتی یک قطعه سالم کامل نیز در دست نداریم و تنها پاره‌هایی از قطعات مختلف با جنس‌ها و سبک‌های گوناگون بر جای مانده است (Gulacsi, 2005, 59). تنوع در اندازه و شکل، و نیز گوناگونی در مفاهیم نوشتاری و تصویری، نشان‌دهنده یک هنر کتاب‌آرایی بسیار پررونق است. نقاشی‌ها عمدتاً بر کاغذ، پوست و ابریشم نقش می‌شده است (Iranica, "under" Manichean Art"; Gulacsi, 2005, 60) اصطلاحات سنتی تذهیب مانند مینیاتور، حروف ابتدایی و حاشیه‌ها در هنگام مطالعه هنر کتاب‌آرایی مانوی چندان مناسب به نظر نمی‌رسند، اما گاه ناچار به استفاده از آنها هستیم. تذهیب کتاب‌های مانوی در امتداد حاشیه‌ها ادامه می‌یابد یا تمام صفحه را اشغال می‌کنند. تذهیب‌ها گاه به سبب محتوایشان تبدیل به طرح‌های تزئینی یا حتی

تصویر ۵. محقق با تزیینات سرفصل‌های سوره‌ها به شیوه کوفی شرقی (۱۷×۹ سانتی متر) قرن هشتم/چهاردهم، مصر. قاهره (کتابخانه ملی مصر، صص ۲۵۲-۲۵۴)

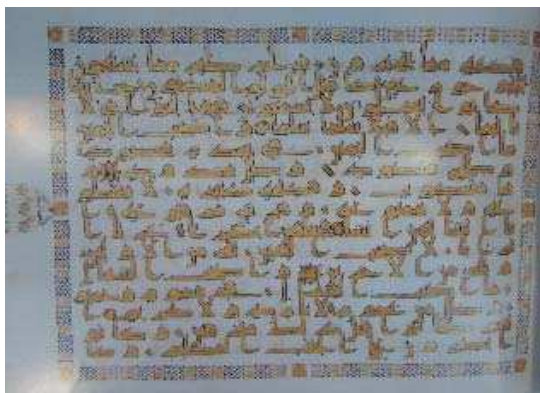
تصویر ۷. قرآن با طلا و نقره بر زمینه آبی، قرن ۴ و ۵ ق/ ۹ و ۱۰ م. موزه متروپولیتن. مأخذ: metmuseum.org

تصویر ۸- قطعه MIK III 4962. مأخذ: Gulacsi, 2005, pl. 4.a.

تذهیب در اختیار حکومت‌های اسلامی قرار گرفته و هنری اسلامی قلمداد شد.

تحلیل تأثیر کتاب‌آرایی مانوی بر کتاب‌آرایی نخستین سده‌های رواج اسلام در ایران
نه تنها برخی هنرهای اسلامی مانند هنر نگارگری و خوشنویسی و به‌طور کلی هنر کتاب‌نگاری اسلامی از هنر کتاب‌نگاری مانوی تأثیر پذیرفت، تأثیر اندیشه‌های

تصویر ۹. برگی از قرآن کریم، نوشته طلا به خط کوفی بر پوست (۲۹×۲۱ سانتیمتر)، قرن سوم ق./ نهم م، تهران، موزه ایران باستان، شماره اثر ۴۵۱، صص ۲۰۹-۲۱۰، مأخذ: نگارنده.

و ممنوعیت اسلام در مورد برخی دیگر از هنرها بود (Coomaraswamy, 1929, 54). نیز نک اتینگهاوزن، (۱۳۸۵، ۲۲۳۳) و این‌گونه بود که خوشنویسی و هنر کتابت از مهمترین هنرهای اسلامی شد (Blair, 2006, 3). به نظر می‌رسد هنر خوشنویسی اسلامی از دهه دوم هجرت به معنای واقعی رخ نمود (برات زاده، ۱۳۸۴، ۸۸). با وجود اینکه در دوران مورد بحث، قرآن (و دیگر متون به زبان عربی) را بر پارچه، سرامیک چوب، سنگ، اشیای فلزی مانند سکه و دیگر مواد نیز نقش کرده‌اند، (Shimmel, 1992, 4 ff). اما مهمترین و رایج‌ترین مواد مورد استفاده برای ثبت قرآن همان جوهر و کاغذ بوده است. طبیعتاً خط مورد استفاده در هر اثر بنا به مواد مورد استفاده در آن تغییر کرده و با جوهره مواد مورد استفاده تطبیق پیدا کرده است. در خوشنویسی اسلامی با عناصر جوهر و کاغذ نیز گونه‌های متنوعی پدید آمد که بحث در مورد آنها مطلب را به درازا خواهد کشاند. تزئینات و تذهیب‌ها کتب دوران اسلامی از جمله کتاب مقدس قرآن، در قرون ابتدایی بسیار ساده بود و به تدریج اشکال پیچیده‌تر و متنوع‌تری به خود گرفت. در کل می‌توان تحول هنر قرآن‌آرایی را به دو دوره کلی ابتدایی ساده و متاخر پیچیده تقسیم کرد. تمرکز پژوهش حاضر بر قرآن‌های ساده‌تر اولیه است. ویژگی مکاتب کتاب‌آرایی در هر دوره متفاوت است: در سده چهارم قمری ساده است؛ در سده‌های پنجم و ششم منسجم، در سده هشت پرشکوه و نیرومند و در سده‌های نهم و ده ظریف و تجملی است (برات‌زاده، ۱۳۸۴: ۹۰-۹۱) (تصاویر ۳ و ۴).

یکی از اشکال هنری، که در خط نقشی بسزا دارد، تذهیب است. در لغت، تذهیب از واژه ذهب به معنی زرگرفتن و طلاکاری است (همان، ۸۸). به عبارتی، تذهیب مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیبا است که نقاشان و تذهیب‌کاران برای زیباسازی کتاب‌ها و قطعات خود بکار می‌برند، بدین ترتیب که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلیمی، و گل‌های ختایی و یا بندهای اسلیمی و غیره تزئین می‌شوند. (مجرد تاکستانی، ۱۳۸۱: ۲۶)

به عبارتی، هنر خوشنویسی و در کنار آن تذهیب به سبب کتابت قرآن با خط زیبا، قابلیت الفبای عربی (مانند خطوط خاور دور) برای خوشنویسی، مجال یافتن خطاط برای نمایش خلاقیتش، سادگی دسترسی به ابزار این هنر، نبودن انگیزه نیرومند برای شمایل‌سازی و دیگر دلایل، نزد مسلمانان جایگاهی ارزشمند یافت. متن مقدس قرآن و نیز احادیث پیامبر و امامان موضوع آثار تذهیب‌کاری در دوران اسلامی قرار گرفت.

مسلم است که پیشینه تذهیب در ایران به دوران پیش از ورود اسلام می‌رسد؛ اما پس از تسلط اعراب بر ایران

تصویر ۱۱. قطعه MIK III 6258b recto (?), مأخذ: Gulacsi, 2005, pl. 4.c.

تصویر ۱۲. جزییات تصویر ۷

مانوی را نیز بر عرفان دوره اسلامی می‌توان مشاهده کرد؛ از جمله این اندیشه‌های عرفانی طرد حیات زمینی و نفی مادیات و پرداختن بیشتر به امور اخروی است (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۱، ۳۲۳).

از منظر تقابل تاریخی می‌توان به این وجه اشاره کرد که روند اسلامی شدن ترکستان که از قرن ۷ م. آغاز شد تا قرن ۱۵ م. ادامه یافت (Esin, 1963, 142). مانی و پیروانش در نیمه قرن سوم م. شروع به استفاده از سنت کتاب‌نگاری مصور که در منطقه آنان رایج بود کردند. پس از آن هنر کتاب‌آرایی مانوی بر هنر کتابت در میان عباسیان در ایران و نیز در هنر مسیحی سریانی تأثیر به‌سزایی گذاشت. حتی برخی محققان معتقدند پس از محورهای جوامع مانوی، بسیاری از هنرمندان آنان در دربارهای شاهان مسلمان استخدام شده و به شیوه خود به خلق آثار هنری پرداختند (Gulacsi, 2005, 114-115).

تصویر ۱۳. قطعه MIK III ۱۰۳ مأخذ: Gulacsi, 2005, Figure 3/3.a

تصویر ۱۴. بخشی از نسخه قرآن مغربی، قرن ۴-۶ ق. / ۱۰-۱۲ م. مراکش. مأخذ: Islamic-art.org

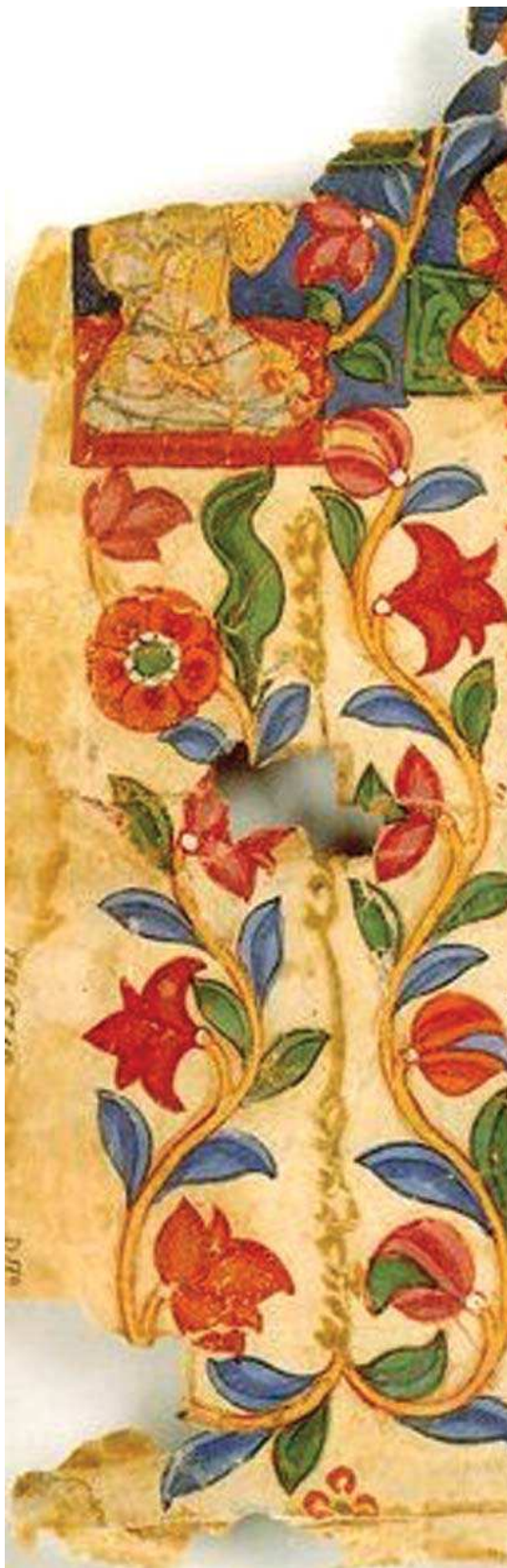

تصویر ۱۶- قطعه MIK III 4981، مأخذ: Gulacsi, 2005, pl. 2.

تصویر ۱۷- قطعه MIK III 4983، مأخذ: Gulacsi, 2005, pl.

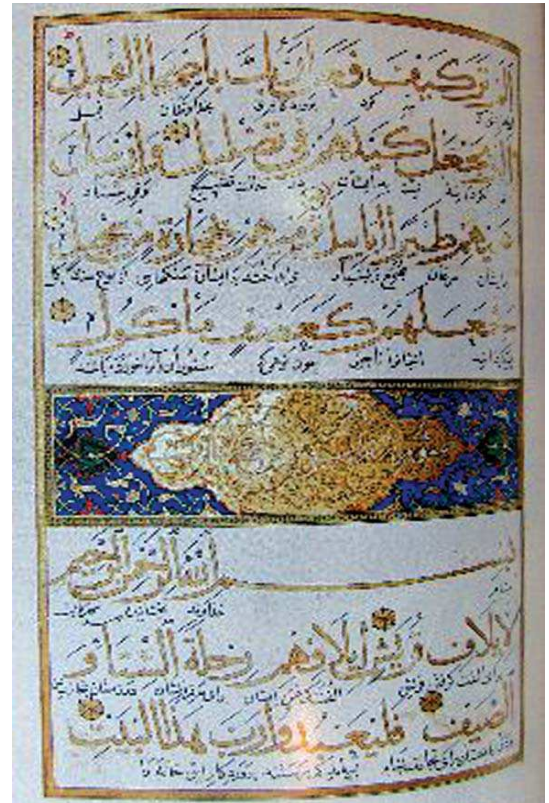
تصویر ۱۵. جزییات قطعه MIK III 6368 راست (verso) مأخذ: mesosyn.com

تداوم هنر مانوی در دوره اسلامی، از دوره غزنوی به سلاجقه و سرانجام به مغول‌ها رسید و اوج آن را در هنر ایلخانی می‌توان یافت. سبک هنری مینیاتوره‌های دوره مغول، خود یادآور ظرافت‌ها و ویژگی‌های هنر مانوی است. (تالبوت رایس، ۱۳۷۲، ۱۹۱).

پیش از پرداختن به جزئیات بحث، جا دارد بار دیگر یادآوری کنیم که آنچه از مانویان به دست ما رسیده، بسیار اندک و محدود است و به همین سبب، رسیدن به یک نتیجه‌گیری کلی و قطعی در مورد آنان تقریباً ناممکن بوده و هر آنچه در زمینه هنر، دین و فرهنگ پیروان دین مانوی، تأثیرات آنان بر دیگران و تأثیرپذیریشان از دیگر فرهنگ‌ها گفته می‌شود، تنها بر پایه آن بخش محدود از آثار آنان است که از گزند زمان و وقایع مختلف، که برخی از آنها ذکر شد، به دور مانده است. باین‌حال، این کمبود مستندات پژوهشگران را از طرح دیدگاه‌های مختلف در این زمینه باز نداشته است. پژوهش حاضر نیز ادعای قطعیت ندارد؛ اما تلاش شده است در آن با بهره‌گیری از منابع و امکانات موجود، تحلیلی تا حد امکان

تصویر ۲۰. شیوه محقق با تزئین سرفصل‌ها به سبک کوفی شرقی (۳۶۵۱ سانتیمتر)، نوشته‌شده توسط احمد ابن محمد بن کمال الانصاری المتطبیب ۷۳۴ ق./ ۱۳۳۴ م. (قاهره، کتابخانه ملی مصر، ۸۱ بپ، ۳۷۴-۳۷۵) مأخذ: Lings, 2005

تصویر ۱۸. قرآن به خط ثلث. کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره اثر در موزه: ۱۳۷

۱- رنگها ۲- طلاکاری ۳- شکل حروف ۴- تزئین سرفصلها ۵- سایر تزئینات.

۱. زمینه آبی سیر: یکی از تأثیراتی که از آثار مانوی در هنر ایران، ترکستان و برخی نقاط دیگر دیده می‌شود، زمینه آبی است (Esin, 1963, 148) (در مورد استفاده از زمینه آبی در هنر مانوی نیز نک Gulácsi, ۲۰۰۵.

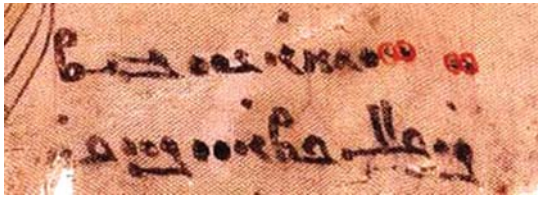
دقیق و مستند ارائه شود.

تأثیرات هنر کتاب‌آرایی مانوی بر کتاب‌آرایی اسلامی

تأثیرات مختلف هنر کتاب‌آرایی مانوی بر کتاب‌آرایی اسلامی را می‌توان در چند گروه کلی طبقه‌بندی کرد.

تصویر ۱۹. جزییات تصویر ۱۷
www.SID.ir

تصویر ۲۲- جزئیات قطعه MIK III 4981. مأخذ: Gulacsi, 2005, pl. 2.c

تصویر ۲۱- جزئی از تصویر ۱۹

چندان اهمیت یافت که از کتاب‌آرایی به هنرهای دیگر نیز تسری پیدا کرد و گسترش آن در حوزه‌های مختلف هنری کاملاً قابل مشاهده است. نوشتن کتاب از جمله قرآن بر کاغذ رنگی با زمینه آبی سیر از ابتدای دوران اسلامی رواج دارد.

به نظر می‌رسد هنرمند مانوی قصد داشته است با غالب کردن رنگ آبی در تصاویر و نوشته‌ها، اهمیت آسمان و پاکی آن را یادآوری کند (لطیف‌پور، ۱۳۹۴، ۷۹). این اندیشه و این شیوه بیان را می‌توان به عنوان مثال در قطعه‌ای مانوی که به قطعه MIK III ۴۹۷۴ مشهور است مشاهده کرد (تصویر ۶).

این نوع استفاده از زمینه آبی را در قرآنی که اکنون در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود و به سده نهم میلادی/ سوم هجری قمری باز می‌گردد می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۷).

۲. طلاکاری: یکی از مشخصه‌های هنر کتاب‌آرایی مانوی که آن را به وفور می‌توان در هنر کتاب‌نگاری دوران اسلامی نیز مشاهده کرد استفاده از طلا و آب‌طلا در نوشته‌ها و تزیینات است.

مانویان برای تزیین کتاب‌های خود از ورقه‌های طلا یا از آب‌طلا برای نوشتن استفاده می‌کردند که هر دوی این اشکال استفاده از تزیین طلایی را در کتاب‌های دوران اسلامی نیز می‌توان مشاهده کرد. در اوایل دوران اسلامی در ایران برای تزیین قرآن که مقدس‌ترین نوشته به شمار می‌آمد بسیار از طلا استفاده شده است. گاه خطوط نوشته از طلا بود و گاه نیز با طلا یا آب طلا تذهیب‌ها و تزیینات صفحه را انجام می‌دادند، پس از آن، در کتاب‌های دیگر نیز استفاده از تزیینات طلا رواج یافت.

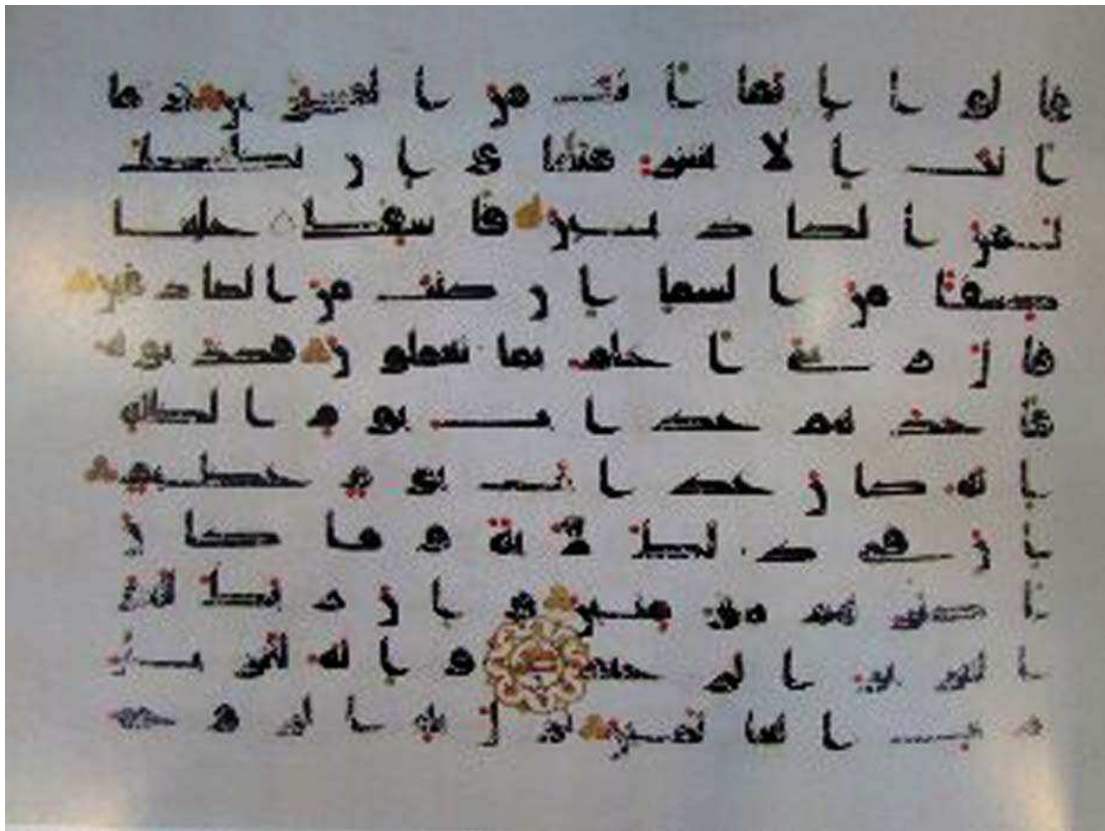
به نظر می‌رسد هنرمندان مانوی و در پی آن هنرمندان دوران اسلامی سعی داشتند با استفاده از طلا در آثار خود، به گونه‌ای جلوه‌ای از نور را که در اندیشه‌های آنان بسیار مهم و اساسی بود، وارد هنر کنند و با این شیوه با زبان هنر، اندیشه‌ها و نگرش خود را نسبت به جهان و آنچه در آن است بیان سازند (لطیف‌پور، ۱۳۹۴، ۸۵-۸۹).

به عنوان مثال سرصفحه‌ای را داریم که طعه MIK III ۴۹۶۲ نام دارد و تنها بخشی از آن باقی مانده است.

۱۶۹، ۱۰۷؛ دویار، ۱۳۸۷، ۲۰۹۲) به‌طور کلی می‌توان یکی از شباهت‌های کتاب‌نگاری اسلامی با کتاب‌نگاری مانوی را نوشتن خط و تذهیب روی کاغذ رنگی با زمینه آبی سیر دانست. درست است که در هنرهای سرزمین‌های دیگر نیز نوشتن روی کاغذهای رنگی (حتی پس‌زمینه آبی تیره) دیده می‌شود، اما می‌توان میان هنر کتاب‌آرایی مانوی و هنر کتاب‌نگاری اسلامی از این نظر شباهت‌های قابل ملاحظه‌ای مشاهده کرد. حتی این تأثیر که به نظر می‌رسد ابتدا وارد نگارگری و هنرهای کتابی شده است، بعدها در کاشی‌کاری‌های دوره اسلامی نیز به وفور دیده می‌شود. بیشتر کاشی‌هایی که روی آنها نوشته وجود دارد، به رنگ آبی سیر یا لاجوردی هستند. این استفاده از رنگ آبی سیر یا لاجوردی در دیگر هنرهای اسلامی از جمله میناکاری و غیره نیز خودنمایی می‌کند. بنابراین چنانکه می‌بینیم رنگ آبی در هنرهای اسلامی

تصویر ۲۳. نسخه خطی قرآن کریم، قرن ۷ ق. / ۱۳ م. موزه هنرهای اسلامی و ترکی. استانبول. صفحه راست، مأخذ: Lings, 2005.

تصویر ۲۴- (۳۱،۵×۲۱،۵ سانتیمتر) خط کوفی بر پوست، قرن سوم ق. / نهم م.، احتمالاً در ایران یا عراق نوشته شده است (لندن، کتابخانه انگلستان، ۱۳۹۷، ص ۱۵ مأخذ: www.bl.uk)

۳. شکل حروفیکی از مواردی که می‌توان به‌عنوان تأثیر نگارش مانوی بر نگارش دوران اسلامی در ایران ذکر کرد، کشیده نوشتن برخی حروف است. مانویان در کتاب‌های خود برای زیباتر شدن نوشته‌ها برخی از حروف را می‌کشیدند و این کار به‌ویژه در سرصفحه‌ها اتفاق می‌افتاد. برخی از حروف در الفبای مانوی که این قابلیت را داشتند که به صورت کشیده نوشته شوند عبارتند از *l, t, g, a, v, c, ch, h, sh*. یکی از این نمونه‌ها قطعه MIK III ۱۰۳ است که بسیاری از این حروف در آن در بخش سرصفحه نیز در خطوط متن کشیده نوشته شده‌اند (تصویر ۱۳).

به شکل جالب‌توجهی این امر در کتب دوران اسلامی ایران نیز دیده می‌شود. در خط عربی یا فارسی عمدتاً حروف «د»، «ک»، «و»، «م» و «ط» و گاه دیگر حروف نیز به شکل کشیده نوشته می‌شدند تا نوشته را زیباتر سازند. نمونه‌ای از این کشیده نوشتن حروف در زیر آورده می‌شود (تصویر ۱۴).

۴. تزئین سرفصل‌ها: تزئین سرفصل‌ها و سرصفحه‌ها از ویژگی‌های مهم هنر کتابت مانوی است. این گونه

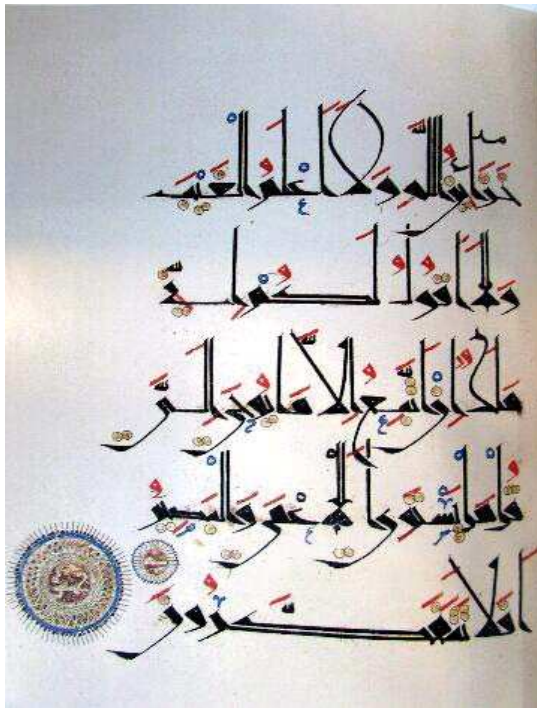
در آن نمونه‌ای از استفاده از جوهر طلا داخل خطوط نگارش قابل مشاهده است (تصویر ۸).

و در قرآنی به خط کوفی بر پوست نیز نمونه‌ای از همین روش را می‌توان دید (تصویر ۹).

همانگونه که می‌توان دید، روش استفاده از طلا در نگارش سطور در این دو مورد دقیقاً مشابه یکدیگر است، به‌شکلی که بخش‌های بیرونی نوشته با رنگی دیگر و با قلمی نازک به تصویر در آمده و سپس درون آن با جوهر طلا رنگ شده است.

نمونه‌هایی از به وجود آوردن نوشته با استفاده از ورقه‌های طلا نیز در هر دو مورد هنر مانوی و قرآن‌نگاری وجود دارد. مثلاً قطعه آسیب‌دیده MIK III ۶۲۵۸b (تصویر ۱۱) که به روشنی می‌توان چنین روشی را در آن تشخیص داد

در قطعه مانوی با وجود اینکه بسیار آسیب‌دیده است و میزان کمی از نوشته پیدا است، اما ورقه طلای نازک به روشنی قابل مشاهده است؛ در سطور منتخب از قرآنی که پیشتر در مورد زمینه آبی آن بحث شد (تصویر ۲) نیز ورقه‌های طلا بر روی سطح قرار گرفته‌اند.

تصویر ۲۵. کوفی شرقی (۲۷×۱۹،۵ سانتیمتر)، قرن ۵ ق.م، ایران یا عراق، (تهران، کتابخانه موزه کاخ گلستان، ۱۳۳۷، ص ۲۹) مأخذ: نگارنده

قرار می‌داد. به عنوان مثال قطعه MIK III 4981 است که در آن دایره‌های قرمز را به دور نقاط سیاه مشاهده می‌کنیم (تصویر ۲۱).

نویسندگان دوران اسلامی نیز از این نقاط معمولاً قرمز در زیباسازی متون خود استفاده کردند. این گونه زیباسازی به ویژه در قرون اولیه ظهور اسلام، تا اواسط قرن پنجم هجری، که هنوز در بسیاری موارد از نقطه به جای خط برای نشان دادن زیر و زبر استفاده می‌شد، کاربرد فراوان داشت. پس از آن نیز که از اعراب به شکل شناخته شده کنونی به صورت گسترده استفاده شد، خوشنویس، با رنگی نگاشتن اعراب‌ها نوشته خود را زیباتر می‌ساخت (تصویر ۲۲).

در تصاویر ۲۳ می‌بینیم که در نسخه‌های متقدم‌تر قرآن کریم، مانند این نسخه، نقاط قرمز رنگی در متن به کار می‌رفته است که نمونه‌هایی از آن را در هنر کتاب‌آرایی مانوی نیز داشتیم.

در تصویر ۲۵ می‌بینیم که از رنگ قرمز برای اعراب‌گذاری استفاده شده است و آرایه‌های رنگی به صورت اعراب در زیباسازی نوشته جلوه‌گر شده‌اند.

به جهت سهولت در مقایسه، تطبیق و مشاهده اثرگذاری مذکور، جدولی ارائه می‌شود که بتوان در آن نمونه‌های مشابهت را در آثار مانوی و اسلامی پی گرفت:

تزیین و تذهیب را در هنر کتابت دوران اسلامی به فراوانی می‌توان مشاهده کرد. در نسخ قرآن معمولاً نام سوره و اطراف آن تزیین و تذهیب می‌شد.

تعدادی از دستنوشته‌های مانوی تورفان که مزین به آرایه‌های تزیینی هستند، از مضامینی چون گل‌بوته‌ها و گیاهان سرسبز بهره گرفته‌اند و در واقع ادامه سرعنوان‌های خوشنویسی شده هستند که تا حواشی و حاشیه زیر صفحه ادامه یافته‌اند.

تذهیب‌های مانوی معمولاً به رنگ‌های سرخ، طلایی، سبز و آبی تیره بودند. دقیقاً همین رنگ‌ها در تذهیب‌های دوران اسلامی نیز تکرار می‌شوند. البته در دوران اسلامی به دلیل تنوع و تعدد کتاب‌آرایی‌ها رنگ‌های دیگری نیز وارد تذهیب سرصفحه‌ها شد، اما رنگ‌های عمده همچنان همان رنگ‌هایی باقی ماند که از دوران مانوی بر جای مانده بود.

یکی از نمونه‌های جلوه هنر کتاب‌آرایی مانوی در هنر کتاب‌آرایی اسلامی، در طرح‌های گل و گیاهی است که همچون زمینه‌ای برای نوشتار به کار گرفته شده است و در آن گل‌ها نه به حروف پیوند می‌خورد و نه در آنها داخل می‌شود؛ چنین نمونه‌هایی در هنر مانوی بسیار دیده می‌شود؛ این قاعده تزیین‌گری همانی است که در برخی کتیبه‌های کوفی به کار برده شده است (دویار، ۱۳۸۷، ۲۰۹۴). در نسخ خطی مانوی، آرایه‌های گل و گیاهی گاه از حد عنوان در می‌گذرد و سراسر حاشیه صفحه را فرا می‌گیرد. این نحوه تزیین‌گری، چون میراثی از هنر کتاب‌آرایی مانویان به دست ایرانیان رسید (همان).

به عنوان نمونه می‌توان به قطعات MIK III 4981 و MIK III ۴۹۸۳ اشاره کرد که سرصفحه‌ها و چند سطر اول از آنها سالم مانده است (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

۵. سایر تزیینات: استفاده از تزیینات کوچک به شکل نقاط، اعراب‌ها و غیره در داخل متن: یکی از روش‌های زیباسازی نوشته‌ها در کتاب‌های مانوی و نیز در قرآن‌ها استفاده از علامت‌های کوچک در داخل صفحه به بهانه‌های مختلف بوده است. این تزیینات کوچک به رنگ‌های مختلف و به ویژه به رنگ قرمز در هر دو هنر مذکور دیده می‌شود.

هم در دستنویس‌های مانوی و هم در دستنویس‌های دوران اسلامی برای زیباسازی متن و احتمالاً بیرون آوردن صورت آن از یکنواختی، نگارنده دستنویس به دنبال راهی برای استفاده از رنگ بوده است. در خط فارسی/عربی اعراب یا زیر و زبر راه مناسبی پیش روی خوشنویس می‌گذاشته است تا رنگ را در متن خود به کار بگیرد. اما در خط مانوی کاتب برای استفاده از رنگ باید بهانه‌ای دیگر می‌جست. معمولاً نقطه‌هایی در پایان جمله یا در بالای خطوط این دستاویز را در اختیار وی

جدول ۱- تطبیق ویژگی‌های کتاب‌آرایی مانویو نسخه‌های خطی قرآن کریم، مأخذ: نگارنده

ویژگی مشترک	نمونه مانوی	نمونه اسلامی
زمینه آبی سیر		
طلاکاری		
کشیده نوشتن حروف		
تزیین سرفصل‌ها/ سرسوره‌ها		
استفاده از تزیینات کوچک رنگی		

نتیجه

هنر مانوی یکی از سبک‌های هنری غنی و اثرگذار است که حیات آن از سده سوم میلادی آغاز شد و تا چند قرن ادامه یافت. یکی از شیوه‌های هنری که از هنر مانوی تأثیر پذیرفت هنر دوران اسلامی به‌ویژه در ایران است. زبانی‌نویسی قرآن، کتاب مقدس، از مهمترین جلوه‌های هنر در قرون اولیه ظهور اسلام است، این هنر به نوبه خود از هنر کتاب‌آرایی مانوی تأثیر پذیرفت.

برای درک عمیق‌تر آثار هنری (و به‌ویژه آثار دینی) و تأثیر و تاثرات آنها، آشنایی با اندیشه‌های نهفته در پس آثار اهمیت فراوانی دارد، بنابراین به خواننده علاقمند توصیه می‌شود مطالعه‌ای کوتاه در مورد اندیشه و فلسفه دو دین مانویت و اسلام انجام دهد.

بنابر آنچه در مقاله ملاحظه شد، به این نتیجه می‌رسیم که هنر کتاب‌آرایی مانوی بر هنر کتاب‌آرایی

اسلامی و به‌ویژه بر قرآن‌نگاری قرون اولیه اسلام بسیار موثر بوده است و البته می‌توان یادآور شد که این روند تا امروز نیز ادامه دارد و در هنرهای مختلف از جمله زیباسازی نوشته‌های کتب قابل پیگیری است. در راستای طبقه‌بندی هنر کتاب‌آرایی مانوی بر کتاب‌آرایی قرآن‌های قرون اولیه اسلام می‌توان به استفاده از زمینه آبی، طلاکاری، کشیده‌نویسی حروف، تزیین سرفصل‌ها و به‌کارگیری سایر تزیینات همچون نقطه‌گذاری یا تزیینات ریز اشاره کرد. با مشاهده دقیق و مطالعه موارد نامبرده، می‌توان تأثیر مورد بحث را اثبات کرده و جزئیات آن را به زیبایی درک کرد.

منابع و مآخذ

اتینگهاوزن، ریچارد، ۱۳۸۷، «تذهیب نسخ خطی»، ترجمه زهرا باستی، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ج ۵، هنر نقاشی، کتاب‌آرایی و پارچه بافی، زیر نظر آرتور پوپ و فیلیس اکرم، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، صص ۲۲۳۳-۲۲۷۸.

اسماعیل‌پور، ابوالقاسم، ۱۳۹۳، «هنر مانوی»، تاریخ جامع ایران، ج چهارم: دنباله هنر و معماری، باستان‌شناسی، آموزش و پرورش و ادیان در ایران باستان، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، سرویراستاران حسن رضائی باغبیدی، محمود جعفری دهقی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

آیت اللهی، حبیب الله و اخویان، مهدی، ۱۳۸۸، «هاله مقدس در نقاشی دیواری بقاع متبرکه ایران»، گنجینه: کتاب تخصصی علمی-پژوهشی هنرهای سنتی ایران اسلامی، ش ۱، صص ۲۹-۴۱، تهران، فرهنگستان هنر.

برات‌زاده، لیلی، ۱۳۸۴، خوشنویسی در ایران (از ایران چه می‌دانم: ۵۶)، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

تالبوت رایس، تامارا، ۱۳۷۲، هنرهای باستانی آسیای مرکزی، ترجمه رقیه بهزادی، تهران انتشارات تهران.

دکره، فرانسوا، ۱۳۸۰، مانی و سنت مانوی، ترجمه عباس باقری، تهران، نشر و پژوهش فرزاد روز.

دویار، اوگو مونه، ۱۳۸۷، «پیوندهای هنر مانوی با هنر ایرانی»، ترجمه پرویز مرزبان، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ج ۵، هنر نقاشی، کتاب‌آرایی و پارچه بافی، زیر نظر آرتور پوپ و فیلیس اکرم، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، تهران، شرکا انتشارات علمی و فرهنگی، صص ۲۰۸۷-۲۰۹۴.

کلیم‌کایت، هانس یواخیم، ۱۳۸۴، هنر مانوی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، اسطوره.

لطیف‌پور، صبا، ۱۳۹۴، «وجه حکمی مانویت و تأثیر آن بر هنر مانوی»، صص ۷۷-۹۴.

مجرد تاکستانی، اردشیر، ۱۳۸۱، شیوه تذهیب، تهران: سروش.

Blair, Shiela S., 2006, *Islamic Calligraphy*, Cairo: Tha American University in Cairo Press,

Coomaraswamy, Ananda, 1929 "Arabic and Turkish Calligraphy", *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, Vol. 27, No. 162 (Aug., 1929), pp. 50-57;

Davies, J. G., 1987, "Manichaeism", *The Encyclopedia of Religion*, editor in chief Mirchea Eliade, Vol. 9, New York;

Esin, E., 1963, "Two Miniatures from the Collections of Topkapi", *Ars Orientalis*, University of Michigan;

Gabain, Annemarie von, 1979, *Einführung in die Zentralasienkunde*, Darmstadt;

Guang-da, Zhang, 1996, "Kocho (Kao-ch'ang)", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, *The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. By B. A. Litvinsky, Paris, Unesco Publishing;

- Gulacsi, 2009, "Manichean book painting: The work of the Religion scene", *The New Light on Manichaeism*, ed. By David BeDuhn, Leiden-Boston, Brill;
- Gulacsi, Zsuzsanna, 2008, "Manichean Art", *Encyclopaedia Iranica* (<http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-art>);
- Gulácsi, Zsuzsanna, 2005, *Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th-11th Century East Central Asia*, Leiden: Brill;
- Gulacsi, Zsuzsanna, 1997 "Identifying the Corpus of Manichaean Art Among the Turfan Remains", *Emerging From Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, Edited by Paul Mirecki and Jason BeDuhn, Brill, Leiden, New York, Köln; Iranica, "Manichean Art", see: Gulacsi, 2008
- Lings, Martin, 2005, *Splendors of Qur'an Calligraphy and Illumination*, London, Thames & Hudson;
- Litvinsky, B. A., 1996, "Manichaeism", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, *The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. By B. A. Litvinsky, Paris, Unesco Publishing;
- Mahmood, Shaukat, 1983, "HISTORICAL BACKGROUND TO ISLAMIC EPIGRAPHY", *Islamic Studies*, Vol. 22, No. 2 (Summer 1983), pp. 31-49;
- Ort, L. J. R., 1968, "Mani, Manichaeism, (Religionswissenschaft)", *Numen*, Vol. 15, Fasc. 3 (Nov., 1968), pp. 191-207
- Rudolph, K. , 1991, «Mani und der Iran», in: A. van Tongerloo/S. Giversen (eds.), *Manichaica Selecta. Studies Presented to Professor Julien Ries on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Lovanii, 307-321;
- Shimmel, Annemarie, 1992 "Islamic Calligraphy", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 50, No. 1, *Islamic Calligraphy* (Summer, 1992), pp. 1+3-56
<http://islamic-arts.org/2012/the-morgan-treasures-of-islamic-manuscripts/>
<http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0098verso.jpg>
<https://www.metmuseum.org/pubs/bulletins/1/pdf/20061937.pdf.bannered.pdf>
Mesosyn.com/myth2d.html
Instazu.com/tag/%D8%A7D9
<http://www.bl.uk/collection-items/kufic-quran>

- Jason BeDuhn, Brill, Leiden, New York, Köln;
- Gulácsi, Zsuzsanna, 2005, *Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th-11th Century East Central Asia*, Leiden: Brill;
- Iranica, "Manichean Art", see: Gulacsi, 2008
- Klimkeit, Hans-Joajim, *Manichean Art*, translated by Abolghasem Esmailpour, Ostureh, Tehran
- Latifpour, Saba, *Philosophical Aspects of Manicheanism and its Influences on Manichean Art* Kimiyaye Honar, No. 14, pp. 77-94;
- Lings, Martin, 2005, *Splendors of Qur'an Calligraphy and Illumination*, London, Thames & Hudson;
- Litvinsky, B. A., 1996, "Manichaeism", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, *The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. By B. A. Litvinsky, Paris, Unesco Publishing;
- Mahmood, Shaukat, 1983, "HISTORICAL BACKGROUND TO ISLAMIC EPIGRAPHY", *Islamic Studies*, Vol. 22, No. 2 (Summer 1983), pp. 31-49;
- Mojarrad Takestani, Ardeshir, 1381, *The Styles of Book Illuminations*, Tehran, Soroush;
- Ort, L. J. R., 1968, "Mani, Manichaeism, Religionswissenschaft", *Numen*, Vol. 15, Fasc. 3 (Nov., 1968), pp. 191-207
- Rudolph, K., 1991, «Mani und der Iran», in: A. van Tongerloo/S. Giversen (eds.), *Manichaica Selecta. Studies Presented to Professor Julien Ries on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Lovanii, 307-321;
- Shimmel, Annemarie, 1992 "Islamic Calligraphy", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, Vol. 50, No. 1, *Islamic Calligraphy* (Summer, 1992), pp. 1+3-56
- Talbot Rice, Tamara, *Ancient Arts of Central Asia*, translated by Roghieh Behzadi, Toos, Tehran;
- <https://www.metmuseum.org/pubs/bulletins/1/pdf/20061937.pdf.bannered.pdf>
- Mesosyn.com/myth2d.html
- Instazu.com/tag/%D8%A7D9
- <http://www.bl.uk/collection-items/kufic-quran>
- <http://islamic-arts.org/2012/the-morgan-treasures-of-islamic-manuscripts/>
- <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0098verso.jpg>
- <https://www.metmuseum.org/pubs/bulletins/1/pdf/20061937.pdf.bannered.pdf>

Muslim rulers to produce and create artworks in their own styles at their workshops. Continuation of the Manichean art is thus evident in the Ghaznavid and Seljuk eras, as well as in the art of the Mughals, until its peak and zenith in the Ilkhanid era. The artistic style of the Ilkhanid-era miniatures is clearly reminiscent of the detailed quality and characteristics of the Manichean art. This kind of art, turned into one of the most important Islamic arts, or in other words, the most significant Islamic art, for reasons mentioned in the article. The main purpose of the given topics, images and analysis is to find out: 1. if the Manichean book art had a recognizable effect on Islamic art book, and 2. if so, how can we describe and classify different types of these effects of the Manichean book art on the Islamic book art? At the end we try to explain the mentioned influences that can be divided into several principal categories.

In this paper, after introducing a brief, but important background for the discussed beliefs and arts, we represent the central subject and conclusion. To gain a deeper understanding of works of art (especially the religious ones) it is essential to know the beliefs behind them, so it is recommended for interested readers to study about the thoughts and philosophies of the two mentioned religions of Manichaeism and Islam. As examples of the discussed influences (of Manichean book art on book art of Qur'ans in early centuries of Islam) we can point out the following elements: using the blue background, gilding books, favoring oblong letters in writing the texts, adorning headings, and utilizing punctuations or very little decorations in lines. By studying the above mentioned elements in detail, it is possible to comprehend these influences.

This study can be an introduction to later investigations on impressions of religious arts on each other in different lands and eras.

Keywords: Qur'an, Book Art, Manicheans, Islam, Illustrations, Islamic Era.

References: Ayatollahi, Habibollah, and Akhavian, Mahdi, "Holy Aura in Holy Places of Iran", Ganjine, No. 1, pp. 29-41, Iranian Academy of Arts, Tehran.

Baratzadeh, Leili, Calligraphy in Iran (What I Know From Iran), vol. 56), Tehran.

Blair, Shiela S., 2006, Islamic Calligraphy, Cairo: Tha American University in Cairo Press,

Coomaraswamy, Ananda, 1929 "Arabic and Turkish Calligraphy", Bulletin of the Museum of Fine Arts, Vol. 27, No. 162 (Aug., 1929), pp. 50-57;

Davies, J. G., 1987, "Manichaeism", The Encyclopedia of Religion, editor in chief Mircea Eliade, Vol. 9, New York;

Decret, Francois, Mani et la tradition Maniseenne, translated by Abbas Bagheri, Farzane-Rooz, Tehran

Doyar, Hugo Monre, "Attachments of Manichean Art and Iranian Art", Seiri Dar Honare Iran,,translated by Zahra Basti, vol. V, Tehran, Elmi-Farhangi, Tehran, pp. 2087-2094;

Esin, E., 1963, "Two Miniatures from the Collections of Topkapi", Ars Orientalis, University of Michigan;

Esmailpour, Abolghasem, "Manichean Art", The Comprehensive History Of Iran, vol IV, Tehran;

Ettinghausen, Richard, "Illumination of Manuscripts", Seiri Dar Honare Iran,,translated by Zahra Basti, vol. V, Tehran, Elmi-Farhangi, Tehran, pp. 2278-2233

Gabain, Annemarie von, 1979, Einfuhrung in die Zentralasienkunde, Darmstadt;

Guang-da, Zhang, 1996, "Kocho (Kao-ch'ang)", History of Civilizations of Central Asia, vol. III, The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. By B. A. Litvinsky, Paris, Unesco Publishing;

Gulacsi, 2009, "Manichean book painting: The work of the Religion scene", The New Light on Manichaeism, ed. By David BeDuhn, Leiden-Boston, Brill;

Gulacsi, Zsuzsanna, 2008, "Manichean Art", Encyclopaedia Iranica (<http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-art>);

Gulacsi, Zsuzsanna, 1997 "Identifying the Corpus of Manichaeic Art Among the Turfan Remains", Emerging From Darkness: Studies in the Recovery of Manichaeic Sources, Edited by Paul Mirecki and

The Influence of Manichean Book Art on Handwritten Qur'ans in the Early Centuries of Islam in Iran

Saba Latifpour, Assistant Professor, Advanced Research Institute of Arts, Iranian Academy of Arts, Tehran, Iran.

Received: 2019/04/20 Accepted: 2019/10/30

The art of illumination and ornamentation of Qur'an manuscripts is evidently influenced by Manichean book art. According to the results of the latest studies, the first time that the ornaments, images and generally beauty of books mattered in history of Iran (and probably history of the world) was in Manichean religious texts, thus naturally the influences of this innovative technique lasted in subsequent eras. Following the advent of Islam in Iran (7th century AD), many of these acquirements were utilized for its art of adorning books, especially for writing the holy Qur'an. The manner of proving and representing the mentioned influences is the main core of the current article. Usually, finding roots and origins is an interesting and, at the same time, difficult issue, which includes seeking and finding the roots of different ideas or arts. One of the most critical challenges in this research and other studies in ancient subjects is that because of the antiquity of the time and the topic, it is almost impossible to provide any theory with certainty; although much effort has been made to base the content on valid documents and certain assumptions. Some of the images in the article are taken by the author and some of them are received from available sources. It was intended to provide a detailed view of the process of influence of Manichean art book on handwritten Qur'ans in the early centuries of Islam while categorizing the impresses. Current study can lead researchers to more extensive investigations in similar fields.

The art of the Muslim artists had been mainly focused on calligraphy and inscriptions. One of the reasons which can explain the popularity of calligraphy as well as illumination is the restrictions that would not allow some of the other types of art. The ornamentations and illuminations in the Islamic-era manuscripts, including the holy Qur'an, had been very basic during the first centuries, but gradually developed into more complex and varied shapes and motifs. On the whole, this development may be categorized in two general epochs of the earlier basic works and the later more complicated ones. The focus in this paper is bestowed upon the earlier more basic Qur'ans. The characteristics of the book art are different in each era: it is uncomplicated and more basic in the 4th century, consistent in the 5th and 6th centuries, profound and splendid in the 8th century, and detailed and luxurious in the 9th and 10th centuries.

However the art which was employed by Manicheans in the mid-3rd century AD, to adorn their religious books, was taken by Muslim artists about four centuries later. Even some researchers believe that following the decimation of Manichean communities, a considerable number of their artists had been appointed by